

VERA CILIGA

Južnoslavenska politika Narodne stranke na početku 70-ih godina XIX stoljeća

Južnoslavenska politika Narodne stranke na početku 70-ih godina XIX stoljeća nije uopće do sada obrađivana, pa je, radi boljeg razumijevanja te politike, potrebno upozoriti na neke osnovne smjernice zajedničkoga političkog rada Narodne stranke i Kneževine Srbije u 60-im godinama. U kolovozu 1866. došlo je do jače povezanosti Narodne stranke i Kneževine, kad je Strossmayer pristao na prijedlog Garašanina da Narodna stranka djeluje zajedno s Kneževinom u cilju stvaranja južnoslavenske države nezavisne od Turske i Austro-Ugarske Monarhije. U tu je svrhu i povjerenik srpske vlade Antonije Orešković sastavio program zajedničkog rada prema kojem je glavni cilj te suradnje bio stvaranje južnoslavenske države a osvajanje Bosne imalo je tome samo pripomoći. Ali Garašaniin je u svojim ispravicima programa postavio kao glavni cilj zajedničkog rada oslobođenje braće ispod turskog jarma a stvaranje južnoslavenske države potisnuo je u drugi plan. U tako preinačenom programu jasno je došla do izražaja podvojenost u shvaćanjima Narodne stranke i srpskih vladajućih krugova. Glavni cilj Garašaninovih nastojanja bio je prisvajanje Bosne, dok su težnje Narodne stranke bile usredotočene na stvaranje nezavisne južnoslavenske države. Osvajanje Bosne bilo je, po shvaćanju stranke, samo sredstvo da se taj cilj postigne, jer bi uvećana i ojačana Srbija lakše postala središte oko kojega bi se okupili i ostali Južni Slaveni. Upravo iz tih razloga stranka je aktivno sudjelovala u pripremama za pripajanje Bosne Srbiji i javila srpskoj vladi kako bi se mogla poslužiti s oko tisuću Hrvata koji su bili zaposleni kao šumski radnici u nekom poduzeću blizu Sarajeva.

U tome razdoblju središnje pitanje srpske politike bilo je dobivanje tvrđava i uklanjanje turskih posada iz njih, pa je i srpska diplomacija usredotočila svoju djelatnost na rješenje toga pitanja. Pri tomu je Srbiji svakako išlo u prilog da je bila središte balkanske federacije, jer je to njenim zahtjevima davalo više težine. Ukoliko ne bi uspjela diplomatskim putem, Srbija je imala u planu i dizanje ustanka u Bosni. Tada bi joj bila potrebna suglasnost Hrvata, pa je u više navrata pozivala Narodnu stranku na suradnju i najposlije ugovorila i zajednički program u cilju zauzimanja Bosne. Osim toga, ta politička veza podigla je važnost Srbije i prema Monarhiji što se moglo iskoristiti da se postigne diplomatska pomoć za dobivanje tvrđava a moguće čak i za pripajanje Bosne mirnim putem. Povezivanje Narodne stranke sa Srbijom zaista je uznemirilo najviše političke krugove u Monarhiji, pa je Beust u dogovoru s Andrassyjem poslao u Beograd E. Zichyja da odvrati kneza Mihaila od takvih političkih kombinacija. Tu priliku iskoristio je Mihailo da uvjeri Zichyja kako bi i za Monarhiju bilo najpovoljnije rješenje kad bi Srbija dobila upravu nad Bosnom jer bi tako nestala

opasnost od eventualnog ratnog požara koji bi mogao ugroziti i Monarhiju. Srbija je povezivanjem s Narodnom strankom postigla i drugi cilj — potporu u dobivanju tvrđava — pa je prvu vijest o bezuvjetnom dobivanju tvrđava Mihailu javio upravo austrijski konzul Lenk. Dobivanje tvrđava uvelike je poboljšalo odnose Srbije i s Turskom i s Monarhijom pa je srpska vlada najposlije i napustila zajednički program s Narodnom strankom. Posljedice zajedničkog vođenja politike s Kneževinom vodstvo Narodne stranke ocijenilo je kao veoma teške, jer je stranka prema zajedničkom programu vodila i politiku u Hrvatskoj. Osim toga, ona je toliko bila kompromitirana da je Strossmayer na samu riječ Franje Josipa morao napustiti Hrvatsku i otići u Pariz upravo u najsudbonosniji čas kad je Hrvatska imala prihvatiti dualizam. Uz to, povezivanje Mihaila s mađarskim političarima slabilo je pozicije Narodne stranke i općenito olakšavalo uvođenje dualizma u Hrvatsku.

Ubrzo poslije tih događaja ubijen je Mihailo i za upoznavanje prilika u Srbiji u tom razdoblju najdragocjeniji su nam izvor zabilješke i prepiska Jovana Ristića, jer on nije bio samo jedan od namjesnika nego je vodio i vanjsku politiku Srbije. U vrlo teškim okolnostima poslije ubistva Mihaila, Namjesništvo je još više nastojalo održavati dobre odnose sa susjednom Monarhijom. Pri tomu je zanimljivo da Ristić u to vrijeme u Monarhiji oštro razlikuje dva politička pravca — politiku Beča koju osuđuje i politiku Pešte spram koje ima blagonakloniji stav. U središtu takvoga političkog rasuđivanja i opet su Bosna i Hercegovina i strah da te pokrajine Monarhija pod utjecajem bečkih vojnih krugova ne pripoji sebi. Pogotovu je u tom uvjerenju Ristića potkrijepila tzv. Wagnerova afera.¹ S tim u vezi Ristić upozorava na reakciju protiv dualizma u Beču, koja je očevidna, a upravljena je i protiv razvojačenja Krajine iz koje bi se u pogodan čas mogao srušiti dualizam. U te kombinacije uklapalo se i osvajanje Bosne i Hercegovine jer, prema shvaćanjima bečke vojne »partije«, to ne bi bila samo naknada za gubitke u Italiji nego bi zbog priliva slavenskog stanovništva to značilo i slabljenje mađarskih pozicija u Monarhiji. Postojale su dapače sumnje da su i Bokeljski ustanak izazvali bečki krugovi s namjerom da se buna proširi u Bosnu i Hercegovinu, ali Ristić je bio uvjeren da to nije točno, jer se ni bečkoj »reakciji« ne može pripisati tolika neupućenost u diplomatsku situaciju s obzirom na okolnost da su velike sile garantirale integritet Turske.² U vrijeme ustanka guverner Dalmacije bio je general Ivan Wagner koji je vrlo dobro poznao južnoslavenske prilike pa će kasnije, u 1869. godini, i ponuditi Narodnoj stranci suradnju u svrhu pripojenja Bosne i Hercegovine Hrvatskoj i Monarhiji. Ponuda je bila postavljena u vrlo povoljno vrijeme, jer je Narodna stranka bila nezadovoljna uvođenjem dualizma, a bila je ogorčena i na Srbiju zbog povlačenja od zajedničkog programa. Wagner je ušao u tajne pregovore sa strankom i predao joj dapače »formalni« plan djelovanja u jednoj spomenici. Združenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom mora biti cilj svakomu Hrvatima i radi toga Hrvati moraju napustiti opoziciju i podržati vladu. Interesi Hrvata i vlade u pitanju Bosne i Hercegovine istovjetni su pa je u interesu

¹ Usp. V. Vučković, Ristić, Strossmayer i Wagnerova afera, *Jugoslavenska revija za međunarodno pravo*, II, Beograd 1955.

² *J. Ristić*, Spoljšnji odnošaji Srbije novijega vremena, II, Beograd 1887, 120.

i jednih i drugih da se iz tih pokrajina ukloni utjecaj Srbije. U tom cilju imao je djelovati i Strossmayer, pogotovu bi morao pridobiti svećenstvo, a bio bi i na čelu odbora koji će voditi tu propagandu. Sav rad imao bi biti takav da Srbija ništa ne posumnja. S obzirom na taj plan i Krajina se ne bi smjela razvojačiti. Ali, Narodna stranka nije imala povjerenja u te planove pa je dapače došla i u sukob s Wagnerom i prijetila u svojem glasilu *Zatočniku* da će njegovu spomenicu predati javnosti. Posredstvom Mažuranića morao se sam kancelar Beust zauzeti da se to ne dogodi. Sam Ristić imao je u rukama dva Wagnerova pisma a i spomenicu je kasnije iskoristio kod Porte protiv Beča. Stalna opasnost da Monarhija pripoji sebi Bosnu i Hercegovinu podsticala je Namjesništvo na aktivniju politiku i na obnavljanje suradnje s Narodnom strankom.

Još je jedna okolnost podsticala Namjesništvo na aktivniju politiku, naime sve utjecajniiji položaj Crne Gore u južnoslavenskom pitanju. Najviše podataka o odnošajima s Crnom Gorom i uopće o vanjskoj politici Srbije daju nam pisma Jovana Ristića njegovom šurjaku Filipu Hristiću, poslaniku u Carigradu. Odnosi s Rusijom bili su hladni, pogotovu s direktorom azijskog departmana Stermoukovim i s konzulom u Beogradu Šiškinom koji je bio sklon Garašaninu i krugu oko njega. Suprotno tomu, Namjesništvo je nalazilo potporu u svojim nastojanjima na dobrim odnosima s Rusijom kod ruskog poslanika u Carigradu N. P. Ignjatijeva. Njemu se obraćao Ristić i u svojim kombinacijama u vezi s južnoslavenskom politikom. Pogotovu je srpski tisak mutio odnose s Rusijom, a *Vidovdan* je toliko pisao u proturskom duhu da je Ristić smatrao potrebnim objasniti Ignjatijevu kako je Namjesništvo uvjerenjeno da list plaćaju Austrijanci. Poluslužbeni list Namjesništva *Jedinstvo* osudio je takvo pisanje *Vidovdana* pa Ristić moli Hristića da na to upozori Ignjatijeva.³ Ne samo Ristić nego je i Blaznavac želio uvjeriti Ignjatijeva kako su neistinite glasine da je Srbija u vezi s Ugarskom i kako je tim glasinama nasjeo i crnogorski knez Nikola.⁴

Glavni cilj Ristićevih nastojanja bio je u želji da mirnim putem pripoji Srbiji Bosnu i Hercegovinu. U tu svrhu predao je Hristić i Wagnerove dokumente Ali-paši i nastojao ga uvjeriti o veličini opasnosti koja prijete Turskoj od Monarhije i kako je s obzirom na tu ugroženost najsretnije rješenje da se uprava i vojna obrana Bosne i Hercegovine povjere Srbiji.⁵ Za taj plan želio je Ristić steći potporu engleske diplomacije, ali prije svega i ruske, pa se s tim u vezi žalio na rusko isticanje Crne Gore u južnoslavenskom pitanju. Tako piše Hristiću da će Ignjatijev uvidjeti »je li vredno bilo vređati Srbiju praveći paradu sa Crnom Gorom. Treba znati, da je ovdje 80.000 vojske gotove svagda za marš, u Crnoj Gori jedva 700 pa i to samo u stepama svojim«.⁶

Ristić je želio da se Srbija mirnim putem proširi u Bosnu i Hercegovinu, u pokrajine za koje je bio uvjeren da u njima »živi srpski element *čisto i neosporno*«. Ne uspije li Srbija mirnim putem pridružiti te pokrajine i uđe

³ Pisma Jovana Ristića Filipu Hristiću, Zbornik SANU, knj. 20, Beograd 1931. (dalje Pisma) Ristić Hristiću, 24. XI 1870, 9.

⁴ Pisma, Blaznavac Hristiću, 9. II 1871, 27/8.

⁵ Pisma, Ristić Hristiću, 10. IX 1870, 3.

⁶ Pisma, Ristić Hristiću, 10. XI 1870, 4.

li u rat »onda će se ići dokle ko može«. Srbija, međutim, ne želi da dođe do rata nego želi mirnim putem pripojiti sebi Bosnu i Hercegovinu. Mogućnost za to vidio je Ristić u zahtjevu Rusije da njeno brodogradništvo uđe u Crno more. Taj zahtjev smatrao je Ristić tek prvim korakom u promjenama koje će uslijediti i u kojima bi i Srbija mogla naći mogućnost za mirno proširenje. Tada bi najvažnije bilo uvjeriti muslimane da će to biti na njihovu korist, ali što je vrlo teško postići. Nadalje bi se morale pridobiti velike sile, pogotovu Engleska kako bi njena diplomacija na predstojećoj konferenciji izložila srpske želje. Treba pridobiti i Rusiju pa Ristić s tim u vezi piše Hristiću da se objasni s Ignjatijevim »o njihovoj politici prema Crnoj Gori«. Rusi su prije uvijek upućivali Crnu Goru na Srbiju, ali »sad je Knj. Nikola toliko razmažen da će on pre biti prepreka no podpora oslobođenju i ujedinjenju srpstva«. Zatim moli Hristića da izvidi kod Ignjatijeva kako je moglo doći do takve situacije i tko zapravo podržava Nikolu. Neka, nadalje, objasni Ignjatijevu kako je Nikolov rivalitet »prema Srbiji smešan, jer Srbija ima u sebi 17 onakvih kneževina«.⁷

Namjesništvo se bojalo svake akcije Crne Gore, pogotovu ako je bila povezana sa Svetozarom Miletićem i krugom oko njega. S tim u vezi pisao je Ristić, 14. VI 1871, da se iz Rusije vratio Petar Matanović, po njegovu uvjerenju osoba naročito povjerenja kneza Nikole, i da je na svom povratku posjetio Miletića u Vacu gdje je izdržavao kaznu. U Srbiji se Matanović pričinjao kao da ga Nikola goni, ali sva je prilika da je došao špijunirati. Po Ristićevom uvjerenju najviše utjecaja na crnogorskom dvoru imali su Jovan Sundečić i Sima Popović i kad bi uspjelo tu dvojicu maknuti mnogo lakše bi moglo doći do sporazuma s Nikolom.⁸ Ristić zatim javlja da je Matanović u Beogradu, da je u dogovoru s Vasom Pelagićem, Đorđom Vlajkovićem i Miletićem i da svi zajedno rade kako bi se u rujnu digla buna u Hercegovini. Pri tome se nadaju novčanoj pomoći slavenofila iz Moskve, a kako su u dogovoru i s Bugarima sva je prilika da će zaista i pokušati dignuti bunu.

Sve tješnije povezivanje Omladine s Crnom Gorom neobično je zabrinjavalo Namjesništvo, koje se bojalo da Crna Gora ne preuzme vodstvo u borbi za oslobađanje južnoslavenskih naroda. Ristić je bio uvjeren da je za takav razvoj bio bitan utjecaj Rusije i da je sve bilo drukčije dok je Rusija upućivala Crnu Goru na Srbiju »ali otkad oni njima dadoše sablju kralja srpskoga, odonda su njihove glave pune smešnih pretenzija«. S tim u vezi navodi i put Nikolina pouzdanika Maše Vrbice Miletiću u Vac sa svrhom »da novinare protiv nas razdražava«. ⁹ Osim rivalstva s Crnom Gorom i raspoloženje u narodu tjeralo je Namjesništvo na aktivniju politiku u južnoslavenskom pitanju.

I Strossmayer i Narodna stranka također su u to vrijeme sve više gledali u Crnoj Gori novo središte za okupljanje Južnih Slavena. Strossmayer je dapače oštro osuđivao Monarhiji sklonu politiku Namjesništva, a u pismu Mrzoviću, 20. X 1870, gorko se žalio na intrige koje se protiv njegove

⁷ Pisma, Ristić Hristiću, 1. XII 1870, 12.

⁸ Pisma, Ristić Hristiću, 14. VI 1871, 58.

⁹ Pisma, Ristić Hristiću, 13. V 1871, 51–54.

osobe šire u Srbiji — ipak, usprkos tomu, izražava žaljenje da Srbiji nije uspjelo sjediniti se s Bosnom i Hercegovinom i tako u biti riješiti južnoslavensko pitanje.¹⁰

Namjesništvo je, svakako, željelo Srbiji povratiti prijašnji ugled, a uz to je strahovalo i da Monarhija ne pripoji sebi Bosnu i Hercegovinu, pa su ga sve te okolnosti tjerale na obnavljanje zajedničkog rada s Narodnom strankom. Osim toga bila je potrebna suglasnost Hrvata ukoliko bi Srbija te pokrajine sebi pripojila. Kao posrednika Ristić je izabrao Josipa Tončića, hrvatskog političara, koji je prešao u službu Namjesništva. U tu svrhu Tončić je u Beču pohodio Strossmayera i o svom razgovoru potanko obavijestio Ristića. Strossmayer je s mnogo odobravanja popratio Ristićevo pismo i istakao kako je i on uvjeren da su Srbi i Hrvati jedan narod i da ih vjera ne smije razdvajati, pogotovu jer je u biti ista. »Politički pak cilj — razlagao je Strossmayer — nam je istovetan. Ne samo da mi nećemo srpskoj vladi nikakvih zapreka na putu staviti izvršenju njezine zadaće, ne samo da mi nećemo joj smetati da k sebi pridruži Bosnu i Hercegovinu, nego mi ćemo ju moliti da ako je ikako moguće, i nas primi.« Tončić je istakao kako »od uspešnog rešenja istočnog pitanja zavisi i rešenje pitanja Hrvata i ostalih Jugoslavena austrijskih. Kad bude ono rešeno, i rešeno na temelju nezavisnosti Istoka i njegove slobode, za čim Srbija teži, i Austrija primorana će biti ili da vami potpuno vaše pravo podeli, ili da gleda kako vi izvan granica carstva ćete težiti. Ali u koristi svojoj sopstvenoj i obćoj treba da Hrvati budu ustrpljiviji prema srpskoj vladi pravedni i manje sumničavi.« Tončić je, nadalje, naveo razlike između djelovanja jedne vlade i jedne stranke i istakao kako se ne može zahtijevati da to djelovanje bude jednako. Strossmayer se s time složio, međutim, naročito ga je zanimalo kakvi su odnošaji Srbije s Rusijom i Crnom Gorom na što mu je Tončić neodređeno odgovorio. Strossmayer je upozorio na to kako je prilikom Vatikanskog koncila upoznao mnoge diplomate i da je naročito zadužio ruski i pruski dvor, pa bi mogao svoj utjecaj upotrijebiti da te sile ostanu neutralne u slučaju ratne akcije Srbije. Također je spomenuo da je u vrlo dobrim odnosima s crnogorskim knezom Nikolom pa bi mogao poraditi oko boljih odnošaja Crne Gore i Srbije. Najposlije je iskazao svoje zadovoljstvo nad Ristićevim porukama i dodao: »Ja ću sada proći kroz Zagreb, te ću uveriti naše prijatelje da mi se možemo potpuno uzdati u srpsku vladu. Vi pak uverite g. R., da ja sam u svaki čas gotov da njima dušom i telom, i sa svim što imam, pomognem; da me na vreme obavesti o svemu u čem znade da bi ja mogao biti od koristi; ja ću rado sve učiniti.«¹¹

Strossmayer je zaista prema danom obećanju morao obavijestiti stranačke prvake o Ristićevoj ponudi kako to potvrđuje i Mrazovićevo pismo Tončiću. Mrazović najprije izvještava o pregovorima s Lonyayjem i zatim kaže: »Nu zastupnici narodne stranke moraju naprama svojem programu pa i žele po svojem uvjerenju raditi sporazumno sa Beogradom i navlastito nebi željeli da ikako smetamo Beogradu, a željeli bismo, da mu činimo u prilog koliko se može u nastalih okolnostih. Da nisam od narodne stranke

¹⁰ Arhiv JAZU, Ostavština J. J. Strossmayera, Strossmayer Mrazoviću, 20. X 1870.

¹¹ V. Vučković, Politička akcija Srbije u južnoslovenskim pokrajinama Habsburške Monarhije 1859–1874, Beograd 1965, 445–447.

naznačen i od Lonyayja prihvaćen kao dogovornik mogao bi doći u Beograd i glavom se obsvjedočiti o svemu što mi treba znati radi ravnanja. Ovako nemogu i nesmijem, ako neću pokvariti posla prije nego se počeo. Isto sam zamislio umoliti vas, da ovo priopćite gdje treba, svratite pozornost odlučujućih krugovah na ovaj momenat i ako se uviđa potreba sporazumna postupka da nas se uputi i podučiti o tamošnjih intencijah. Nu to nesmije nikako bivati poštovnim putom nego sredstvom posrednika.« Mrazović predlaže kao mjesto sastanka Sisak, Zagreb ili Osijek, a u pismu dolazi do izražaja i sav rizik kojem se stranka izložila svojom suradnjom sa Srbijom — ukoliko bi se ta politička povezanost otkrila pregovori oko revizije bili bi odmah prekinuti.¹² Do sastanka i dogovora moralo je svakako doći jer stranka usko surađuje s Namjesništvom i Mrazović koji je upravljao političkim radom stranke iscrpno obavještava Ristića o toku pregovora za reviziju Nagodbe i dapače u svim važnijim pitanjima traži savjet kako bi stranka postupila.

Još prije godinu dana prepiska između Mrazovića i Tončića bila je više nego hladna, katkad dapače i žučljiva, ali se to u međuvremenu potpuno izmijenilo i njihova pisma odišu srdačnošću. Tončić je posredovao između Narodne stranke i Ristića pa ga je Mrazović obavještavao o svim potankostima narodnjačke politike i tražio savjete za njeno usmjerivanje. Ali, Ristićev interes nije bio toliko usredotočen na narodnjačku politiku koliko na pitanje Bosne i na mogućnost da tu pokrajinu Monarhija sebi pripoji. U tom pravcu radio je i Tončić i obavještavao Ristića o svojim razgovorima s prvacima stranke. Tako mu javlja, 28. VI 1871, da je Strossmayer valjda na putu za Roič i da je to vrlo pogodno mjesto za dogovore, a mogao bi usput svratiti i u Zagreb što mu je prije nekoliko dana bilo predloženo. Nadalje, na temelju svojih iskustava uvjerava Ristića kako Hrvati nikada neće biti protiv Srbije u Istočnom pitanju.¹³ Tončić se zaista sastao s prvacima stranke i o tomu izvijestio Ristića: »Prijatelji u Hrvatskoj i u Roiču srdačno su primili moje savete i obećali da će se po mojim željama vladati.« Upozorava na članak u *Braniku* koji je povoljno pisao o Srbiji i kaže: »U onom smeru a još u prijateljskijem 'Branik' će i nadalje da piše.«¹⁴

U vrijeme obnavljanja suradnje sa Srbijom Narodna stranka bila je u vrlo dobrom političkom položaju. Na izborima u svibnju 1871. postigla je tako veliku pobjedu da su unionisti kao stranka prestali postojati. Osim toga, na čelu Austrije nalazilo se Hohenwartovo federalističko ministarstvo i prema svemu se činilo da će car priznati češka prava, što je budilo nade u narodnjaka da će zatim morati biti prihvaćeni i hrvatski zahtjevi. Stranka se osjećala toliko jakom da je odbijala i Andrassyjeve ponude za pregovore, a poslije trećeg odgađanja otvaranja Sabora izdala je i Rujanski

¹² Arhiv Istorijskog instituta u Beogradu (dalje Arhiv II) Ostavština J. Ristića, Tončić Ristiću, 5. XII 1871. Građu koja se odnosi na južnoslavensku politiku objavio je V. Vučković u naprijed spomenutoj knjizi *Politička akcija Srbije u južnoslavenskim pokrajinama Habsburške Monarhije*. Zanimljivo je da nije objelodanio građu koja se odnosi na hrvatsko-srpsku suradnju između 1871–1873, iako publicirana građa seže do 1874. Neka Mrazovićeve pisma tek spominje uz kratki regist, a ostalu građu važnu za južnoslavensku problematiku uopće ne spominje.

¹³ Arhiv II, Ostavština J. Ristića, Tončić Ristiću, 18. VI 1871.

¹⁴ Arhiv II, Ostavština J. Ristića, Tončić Ristiću, 25. VII 1871.

manifest u kojem je oštro osudila Nagodbu i zahtijevala za Hrvatsku samostalan i neovisan položaj u zajednici ostalih naroda Monarhije.

U istom razdoblju u Srbiji se utirao put novoj politici, pogotovu u odnosima prema Rusiji koji su bili vrlo hladni. Prema Ristićevu uvjerenju, takvom stanju mnogo je pridonijelo i pisanje *Vidovdana*. U pismu Hristiću, 27. VII 1871, on upozorava da je pisac proturskih članaka liječnik Rosen porekao svoje autorstvo i izjavio da se ti članci »prave u agenciji carigradskoj, a u našem ministarstvu prerađuju«. Povjerljivo je čuo da se Šiškin raspitivao kod Ignjatijeva je li to istina, na što mu je on odgovorio da se to ne čini vjerojatnim. Ristić je posredstvom svojih veza dao na znanje Šiškinu kako iza pisanja *Vidovdana* stoji austrougarski poslanik u Beogradu B. Kallay, da je to njegovo glasilo a urednik M. Popović prima od Mađara plaću 400 for. i dapače da mu je vlada osigurala još 600 for. u obliku nekog osiguranja za život. Mađari uopće polažu veliku važnost da u Srbiji bude neko glasilo koje piše protiv Rusije. Time postizavaju dvoje: »*Nas s Rusima zavađuju, a Ruse iz jednog slavenskog ognjišta napadaju*, što naravno više vredi, nego kad bi se napadalo iz tuđeg, nemačkog ili mađarskog kola.« Ignjatijev je bio na dopustu pa Ristić moli Hristića da sve te okolnosti obrazloži njegovom zamjeniku Kumaniju. Ujedno bi mogao saznati što se zapravo zamjerava Srbiji, »na čemu zapinje stvar i čime bi se mogla ispraviti«. Neka ta pitanja postavi Kumaniju u njegovo ime i zamoli ga za upute. Neka istakne i što Srbija zamjerava Rusiji »naročito što je Nikola uzeo mah pod njihovom protekcijom, te nam nije moguće doći do sloge«. Uopće u posljednje tri godine nije u Petrogradu prihvaćen nijedan srpski prijedlog, iako je među njima bilo i takvih kojima se željelo poboljšati odnose između Srbije i Rusije. Stremoukov je sve hladno odbijao, »upravivši svoje oči jedino na Garašanina«. S obzirom na Crnu Goru, na temelju stranog tiska, pogotovu ruskog, Ristić zaključuje da su »sa sviju strana znaci jasni da je namera podići nam rivala«. Naročito ga je zabrinjavala Matanovićevo namjera da digne bunu u Hercegovini jer nema sumnje da u tom pothvatu sudjeluje Nikola. »Oni hoćeju da proizvedu pokret — piše Ristić — a on želi da pritrči prvi, pa da iz toga sebi pravi zaslugu i pravo na krunu Dušanovu.« »Stvar je važna — ističe on dalje — koja se ne može olako uzeti. Uopšte je u Turskoj sve provrelo.« Takve okolnosti mora Srbija iskoristiti, kao što je slične okolnosti iskoristila 1866. da dobije tvrđave.

U pismu Ristić javlja i o Ignjatijevom prijedlogu da Milan s jednim od namjesnika pohodi cara Aleksandra II u Livadiji. Taj prijedlog doveo je Namjesništvo u najveću zabunu, naime ukoliko posjet ne bi doveo do poboljšanja odnosa s Rusijom, Srbija bi se bez potrebe izložila negodovanju ostalih sila. Potreban je velik oprez i Hristiću je preporučeno da sve okolnosti pomno ispita i da ništa ne obećava.¹⁵ Svoje bojazni ponovio je Ristić i u pismu od 4. X 1871. i upozorio da je plan o Milanovom posjetu potekao od Ignjatijeva a mimo Stremoukova i Šiškina. Osim toga, ukoliko Milan ode u Livadiju ustat će protiv Srbije zapadne sile, pogotovu »Austrija ili pravije Ugarska«.¹⁶ Raspoloženje u narodu a i strah od rivalstva Crne

¹⁵ Pisma, Ristić Hristiću, 24. VII 1871, 64/5.

¹⁶ Pisma, Ristić Hristiću, 4. X 1871, 73.

Gore najposlije su ipak pobijedili i Milan je u pratnji namjesnika Blaznavca, 10. listopada 1871, pohodio Aleksandra u Livadiji. Poslije putovanja Ristić opisuje veliko zadovoljstvo naroda i oduševljenje s kojim je Skupština dočekala Milana poslije povratka iz Rusije. Opisuje i negodovanje koje je put izazvao u diplomatskim krugovima Monarhije i kako je Kallay poslije oduševljenja u Skupštini uskliknuo: »Ovo je sad provincija ruska!« Put je općenito izazvao senzaciju u Monarhiji, a Ristić je čak bio uvjeren da je taj događaj uvelike pridonio i da Andrassy preuzme vanjske poslove.¹⁷

U Monarhiji su se zbivale zaista velike političke promjene. Nekoliko dana poslije puta kneza Milana u Livadiju, palo je Hohenwartovo ministarstvo a s njim i kombinacije o federalističkom preuređenju Monarhije. Dualizam se sve više učvršćivao što je također pridonijelo odluci Narodne predstojateljice da prihvati ponude za pregovore novoga ugarskog ministra predsjednika M. Lonyayja. Do pregovora je došlo u prosincu 1871. i o njihovom toku prvaci su posredstvom Tončića potanko obavještavali Ristića. Sudeći prema Tončićevim pismima i Ristić je savjetovao prvacima da prihvate pregovore. O tome je Tončić pisao Ristiću kako su prvaci stranke izjavili »da su oni nakani sa srpskom vladom u svemu suglasno postupati, tako da su gotovi i odbiti nagodbu sa Mađarima i baciti se u krajnju opoziciju, ako bi to interes srpske vlade zahtevao. Pošto sam njima razložio — nastavlja Tončić — da srpskoj vladi nije stalo do toga da u zemljama ugarske krune pridržava večiti nemir i nezadovoljstvo protiv Mađara, pače da što više budu Hrvati dobili zemljišta i samostalnosti, to će ona biti zadovoljnija, Hrvati su se odazvali pozivu ministra predsjednika Lonyayja i pošli na dogovore u Beč, gdje sam i ja otišao.« O samom toku dogovora izvještava Tončić: »Dakako da ja nisam Hrvatima naznačio šta bi oni morali zahtevati da se u postojećoj nagodbi izmeni, što da se izostavi, već su me oni u svakoj točki, o kojoj su mislili da govor provedu, pitali za naše mišljenje. Tako sam ja odobrio da zahtevaju da ban bude neovisan od ugarskog ministarstva odgovoran hrvatskom saboru, da financije a naročito komunikacije budu što više moguće u rukama hrvatskog sabora. I u glavnome Hrvati su zahtevali da se u ovim tri točkama izmeni postojeća nagoda.«¹⁸

Tončić je zaista bio za vrijeme pregovora uz prvake stranke, kako to u istom pismu i kaže: »Ja sam imao čast da budem određen, da u Hrvatsku idem, da hrvatskim dogovornicima misli srpske vlade dostavim i da budem uz hrvatske dogovornike dok dogovori budu trajali.«¹⁹ Tončić je zaista slao Ristiću potanke izvještaje o pregovorima pa tako, 13. XII 1871, piše kako su se »naši prijatelji« odazvali Lonyayjevu pozivu na pregovore, iako su uvjereni da ti pregovori neće dovesti do rezultata, ali žele izbjeći prigovor »da su sistematični oponenti. Imadu čak nameru da popuštaju do krajne mere. No svakako će zahtevati da financije i komunikacije budu u njihovim rukama, da ban nebude odvisan od ugarskog ministarstva i da bude zajedno zapovednik granice.« Zatim Tončić ponovo ističe da su ga prvaci pitali »da li je nama po volji ili nije da se oni pomire, budući da su tvrdo odlučeni od sada suglasno s nama uvek postupati«. Zatim Tončić

¹⁷ Pisma, Ristić Hristiću, 4. XI 1871, 75.

¹⁸ Arhiv II, Ostavština J. Ristića, Tončić Ristiću, 14. I 1872.

¹⁹ Arhiv II, Ostavština J. Ristića, Tončić Ristiću, 13. XII 1871.

izvještava o situaciji u vezi s Bosnom što je Namjesništvo još i više zanimalo i u čemu je željelo potporu Hrvata. Od prvaka Narodne stranke saznao je da zagrebačka vlada posredstvom svojih agenata »strašno agituje u Bosni, da je ona zadobila za sebe bosanske spahije obećavši njima da će oni uživati one iste privilegije što uživaju sada«. Agitira se i posredstvom svćenstva, i uopće agitacija je jača nego ikada prije. Na temelju svega toga »naši prijatelji izvađaju, da će na dogovorima biti povedena reč o Bosnoj. Ako se to dogodi, oni će se držati moga saveta«. Nadalje izvještava da će dogovori početi prekosutra i moli novčana sredstva kako bi mogao za to vrijeme boraviti u Beču.²⁰

Osim situacije oko pregovora i pitanja Bosne, Tončić je imao zadaću i da izvidi kakvo je raspoloženje prema Srbiji pa on s tim u vezi izvještava da je Lonyay na prijedlog imenovanja jednog činovnika odgovorio kako je najveća zapreka da bude imenovan u tomu što je Srbin. Nadalje, opet izvještava što je čuo u vezi s Bosnom i piše da je Lonyay prilikom pitanja združenja Dalmacije kazao: »Ne samo da ćemo banovini dati Dalmaciju, nego ćemo i *na drugoj strani* raširiti granice Hrvatske. Dosada o ovoj stvari, samo je to rečeno.« Zatim izvještava kako je čuo da se tih dana rusko poslanstvo zanimalo za Tursku Hrvatsku, koje su joj granice i što bi »u tom pogledu imali Hrvati, što li Srbija i.t.d.«²¹

Prvaci su i dalje posredstvom Tončića iscrpno obavještavali Ristića o toku svojih pregovora s Lonyayjem. U tim obavijestima potanko se navodi tok pregovora i njihov se sadržaj poklapa s izvještajima koje je o pregovorima Rački slao Strossmayeru. Tako se u tim izvještajima kaže da su zahtjevi narodnjaka bili vrlo umjereni kako bi se izbjegao prigovor »preteranosti«, pa je i Lonyay na njih pristao osim sudjelovanja Dalmacije na budućem Saboru s obrazloženjem da to ne ovisi o Ugarskoj. Ipak, opće je mišljenje da je Lonyay to učinio pod pritiskom Deaka i Andrassyja, jer se poslije vratio sa zahtjevom da Sabor odmah izabere poslanike za Ugarski sabor i to među njima bar 13 mađarona. Postavio je također zahtjev da Narodna stranka izabere 15 mađarona i u Hrvatski sabor. Prvaci su odbili te zahtjeve na što su pregovori bili prekinuti. »Hrvati drže — završava Tončić — da će sada ugarska vlada ili čim se sastane raspustiti zagrebački sabor i nove izbore raspisati. U Hrvatskoj veoma lahko može do ogromnog nezadovoljstva doći.«²²

Kad su pregovori već bili završeni, 14. II 1872. Tončić je u pismu Ristiću izložio svoja zapažanja iz vremena svoga boravka u Beču i kaže: »U tečaju tih dogovora mogao sam primetiti hrđavo raspoloženje naspram Srba. Dosta je da se jedan u Hrvatskoj nazivlje Srbin, pa da bude u očima ugarske vlade pogibeljan i nesposoban za državnu službu. Nadalje sam primetio da ugarska vlada stavlja Hrvatima u izgled Bosnu i prisvajanje iste sredstvom granice. Ali se Hrvati ne daju loviti na taj mamac. Osim toga su uvjereni, da bi Bosna njih više oslabila no pomogla, oni drže da Bosna Srbiji pripada, i žele da Srbija zadobije Bosnu što pre moguće, smatrajući da što je Srbija jačja i što se bude više i bržije hrvatskim granicama

²⁰ Arhiv II, Tončić Ristiću, 21. XII 1871.

²¹ V. Ciliga, Slom politike Narodne stranke (1865–1880), Zagreb 1970, 115–127.

²² Arhiv II, Ostavština J. Ristića, Tončić Ristiću, 25. XII 1871.

primakla, to će njima biti laglje. I Dalmatinci su istog mišljenja, pače oni vide jedini spas za Dalmaciju u tome da joj Srbija bude iza leđa. Dogodilo se sada što mu drago u Hrvatskoj, uvjeren sam da će Hrvati odsada sve to prijateljskije da gledaju na Srbiju.« Ako je tomu štogod pripomoglo njegovo putovanje u Beč, nada se da Ristić neće požaliti što ga je tamo poslao.²³

U slijedećem pismu, 27. XII 1871, piše da je na temelju onoga što je razabrao ipak došao do zaključka da ugarska vlada neće raspustiti Hrvatski sabor pa je s tim u svezi javio prvacima »da se oni kad bi se stvar ovako razvila drže strogo na terenu ustavnosti, kako ne bi pružali ni prividni razlog koji bi se mogao protiv njih upotrebiti. Uostalom da se u granicama ustavnosti slobodno kreću u toliko ukoliko im domaće okolnosti dopuštaju.«²⁴

I narodnjaci i srpska javnost mnogo su očekivali od Milanova puta u Livadiju — približavanje Rusiji shvaćali su kao mijenjanje srpske politike u pravcu veće aktivnosti u Istočnom pitanju. U sklopu tog pitanja Namjesništvo je najviše zabrinjavalo držanje Crne Gore, pogotovu jer je i u srpskom narodu bila jaka želja za akciju protiv Turske. U vezi s djelatnošću Crne Gore javljao je Ristić da akcija Petra Matanovića nije uspjela ali sad se, evo, sklapa druga s Markovićima (Jefremom, bivšim oficijom, i Svetozarom, urednikom *Radenika*), a to je čini se mnogo ozbiljnije. Kažu da imaju veza u Bugarskoj, Bosni i Hercegovini i da žele potkraj siječnja 1872. podignuti bunu, što se ne čini mogućim ali nije ni isključeno jer je »u našim južnim krajevima dosta elemenata za takav pokušaj. Celu stvar pokreće Matanović te sa toga i mislimo, da je podmetnut iz Crne Gore da se odovud pokrene stvar a iz Crne Gore prihvati, i to je što stvari daje ozbiljan karakter.« Srbija bi se našla u teškom položaju jer ukoliko ne prihvati stvari u svoje ruke one će se i mimo nje razvijati i prihvatit će ih Miletić i graničari. A ukoliko stane na čelo pokreta, tko zna kamo je to može odvesti. Svakako se mora upozoriti Ignjatijeva, pa, ukoliko on ne želi ni jedno ni drugo, nastojat će da Nikola drži na uzdi Matanovića. Ali, po Ristićevu uvjerenju okolnosti su već toliko sazrele da bi u slučaju da se stvar razbije odmah iskrslili novi pokušaji i uvjeren je »da se dugo neće moći odlagati akcija«. »Dokle su novine novosadske — piše dalje Ristić — larmile mi se nismo brinuli, ali eto sada sve ušute, a ispod zemlje vulkan se kuva. Mi se moramo s Rusima otvoreno objasniti pa činiti kakvo zaključenje. Važno je što misli Ignjatijev jer on se uvek znao snaći, sada su potrebna radikalna rešenja a ta će naći njegovo oštroumlje.« Najvažnije je držanje Grčke, ukoliko bi se ona pridružila Srbiji mogla bi se i pokušati kakva akcija.

U slučaju akcije bila je Srbiji potrebna i potpora Hrvata a tu je Srbija zadobila. To je i bila glavna briga Namjesništva, za ostalu politiku Narodne stranke bila je manje zainteresirana i nije željela da se izloži bilo kakvom riziku. U tom smislu pisao je i Ristić Hristiću: »Hrvatska narodna stranka pozvata je od Mađara na dogovore o izravnjanju. Ona nas je pitala za savet, i mi je nismo smeli odvrćati, jer ma kakav joj savet mi dali,

²³ Arhiv II, Ostavština J. Ristića, Tončić Ristiću, 14. I 1872.

²⁴ Arhiv II, Ostavština J. Ristića, Tončić Ristiću, 27. XII 1871.

ona će ići svojim interesom. Ako se ne pogodi a mi je budemo odvrćali, uzimamo je sebi na leđa pa nas može za sobom uvući u borbu sa svojom vladom te nas zbuniti da nismo ni tamo ni ovamo. U glavnom mi joj kažemo: činite što je najkorisnije po vas, a naše vam je prijateljstvo osigurano.«²⁵

Prilike u južnom slavenstvu vrlo su zabrinjavale Ristića pa je o tomu pisao i Hristiću: »Nije tu samo Matanović, ko što mišljismo, no tu je Omladina, koja se zatvara u revolucionarne klubove. To je ideja Miletićeva, koja može da bude ozbiljna naročito sa strane granice, jer je rakovički ustanak pokazao da tamo ima ljudi odvažnih i gotovih na svaki pokret.« Rusija je bila, međutim, protiv pokreta i Ignjatijev je po Šiškinu poručio: »Molim Hristića da razloži kategorično namesnicima inoportunitate i budalaštinu takvog preduzetka (omladinskog). Sva korist pripala bi samim Mađarima. Neka je sve tako — zaključuje Ristić — ali možemo li mi doveka uzdržavati ovu struju? Miletić je u stanju da je sve više pusira, pa će nas struja preplaviti, hteli mi ne hteli. Duhovi su uzrujani, sve je provrelo. Nikića podržava agitaciju ispod ruke. Šta dakle da se radi?« Ignjatijev bi morao nagovoriti Grčku da se brzo priprema, Crnu Goru da sklopi vojnu konvenciju sa Srbijom kako se ne bi mogla usred ratnog vrtloga povući i ostaviti Srbiju samu, a i Bugari bi se morali upućivati na Srbiju. Namjesništvo bi pod povoljnijim okolnostima možda i moglo još oduprijeti se navali duhova, ali po mišljenju Ristića »to dugo biti ne može«. Od Rusije se samo zahtijeva da u eventualnom sukobu neutralizira Monarhiju, a kako je u dobrim odnosima s Pruskom, to joj neće biti teško.²⁶ U slijedećem pismu Ristić javlja da je posredstvom Šiškina stigla opomena Gorčakova da se obuzda Omladina i Ristić želi da Hristić sazna čega se Rusi zapravo boje. Prilike su takve da Namjesništvo ne može ostati pasivno, jer ako se odušak zatvori ne može se znati što se sve može dogoditi u »ovoj prevrtljivoj zemlji«. Neka navali na Ignjatijeva kako bi se mogao uzeti »pravac koji će priugotavljati ozbiljnu radnju«.²⁷

Namjesništvo nije zapravo željelo oružani ustanak i pripremalo je teren za pripajanje stare Srbije, Bosne i Hercegovine diplomatskim putem. U toj namjeri razgovarao je Blaznavac i sa Šiškinom i svratio mu pažnju na politiku Njemačke, koja će svakako podupirati Monarhiju kako bi se s pomoću nje mogla proširiti na Istok. Monarhiju će Njemačka iskoristiti kao sredstvo s pomoću kojega bi mogla osnovati svoja naselja po Mađarskoj i Krajini odakle bi ugrožavala Istok, pa ukoliko bi takvo stanje potrajalo istočni bi narodi bili preplavljeni od Nijemaca na miran i, tako reći, neosjetan način. Srbija je najpozvanija da »stane na put ovoj kulturnoj nemačkoj navali na Istok«. Ali da bi mogla taj zadatak izvršiti, Srbija mora ojačati, a to bi mogla samo ako se ujedini sa Starom Srbijom, Bosnom i Hercegovinom. Blaznavac je to želio postići mirnim putem pa je nastojao spriječiti planove Omladine da podigne ustanak u siječnju ili veljači i cijelu je akciju želio tako usmjeriti da se »radi po programu koji bi se i od srpske vlade prethodno odobrio«. U sve te potankosti uputilo je Namjes-

²⁵ Pisma, Ristić Hristiću, 15. XII 1871, 83–85.

²⁶ Pisma, Ristić Hristiću, 18. XII 1871, 86/7.

²⁷ Pisma, Ristić Hristiću, 19. XII 1871, 88.

ništvo i Šiškina.²⁸ Ristić je bio uvjeren da je i Rusija željela da Namjesništvo preuzme vodstvo nad djelatnošću Omladine i da spriječi izbijanje ustanka na početku 1872. i odgodi ga na pogodnije vrijeme.²⁹

U istočnoj politici Srbije živo je sudjelovala Narodna stranka i, sudeći po Mrazovićeve pismima, ta je politika još više zabrinjavala stranku od politike u Hrvatskoj. Ta politika bila je veleizdajnička i vrlo neizvjesna što je još i najviše zabrinjavalo Mrazovića. S tim u svezi pisao je Tončiću: »Mi nategosmo svoje sile do krajnosti. Zato me vaša šutnja o drugoj onoj stvari stavlja u groznu neizvjesnost, sapinje me u kretanju, kvari mi osnove i prieci mi polet. Da niste u meni probudili nade i da ja nisam imao pouzdanja u vas, ja bi bio drugi račun pravio. Nu upravo u tom leži najveća naša pogibelj, što smo gradili na vaše obećanje, ako ga neispunite, jer ćemo malaksati u pol posla. Kad me nebi ta briga morila, budite uvjereni, da vam nebi ni pisao, jer se svakim pismom izpostavljam u pogibelj, da će se uhvatiti i već tim dati pogibeljno sredstvo u ruke narodnjim neprijateljem, osobito pred dinastijom. Nemojte dakle stvar uzeti na lahku ruku, jer nije naprama tomu. Ja ne vjerujem da ima koga, tko bi ju uzeti na lahku ruku mogao. Zato se nadam da ću prvom poštom dobiti od vas izvjestan odgovor. Puklo kud puklo, samo izvjesnost hoću da imam. I upravo zato, jer želim i moram imati izvjesnost, neću vam više pisati o ovom poslu i ako ne dobijem odgovora u roku, držati ću, da ste nas ostavili na cjedilu; ali ću biti za jedno iskustvo bogatiji. Može bit da će ga narod skupo platiti, ali napokon — nijedna nauka nije preskupa, a što kasnije dođe, to je skuplja.«³⁰

U ostalom dijelu pisma Mrazović je obrazlagao prilike u Hrvatskoj. Poslije pada Hohenwartova ministarstva položaj Narodne stranke jako se pogoršao tako da je stranka najposlije u svojoj spomenici od 1. siječnja 1872. prešutno priznala dualizam, prihvativši nagodbeni zakon kao temelj za svoje djelovanje. Poslije neuspjelih pregovora s Lonyayjem, Sabor je četiri dana poslije otvaranja bio raspušten. Ipak Lonyay nije prekidao veze s prvacima Narodne stranke pa je došlo do ponovnih pregovora u Pešti 2. i 3. veljače 1872. Pregovori su povoljno tekli dok nije Lonyay ponovo postavio zahtjev da se petnaestorici unionista prepuste izborni kotari i da ih se zatim bira i u Ugarski sabor. Narodnjaci su to bezuvjetno odbili i na tomu su se razbili i ti drugi pregovori. Poslije toga neuspjeha postavljen je Antun Vakanović za namjesnika banske časti kako bi silom ugušio narodnu opoziciju. Raspisani su novi izbori u kojima se željelo što silom, što korupcijom svesti narodnjačke izbornike na što manji broj.

O vladinim predizbornim makinacijama posredstvom Tončića Mrazović je obavještavao Ristića i molio novčanu pripomoć. »Što se tiče novčane potrebe — pisao je Mrazović — ako Magjari potroše 500 000 for. mi netrebamo preko 25 000 for. t.j. 5% iz razloga što oni trebaju za corruptiu, a mi samo za slobodno kretanje, za tiskanice, za pošiljanje agentah i ovim putem za uputu naroda dovoljnih sredstavah. Pošto će nam štampu pritisnuti, morat ćemo bježati izvan zemlje u Trst, Maribor, Beč i Novi Sad i na sve

²⁸ Pisma, Blaznavac Hristiću, 16. XII 1871, 89–91.

²⁹ Pisma, Hristić, 8. i 10. I 1872, bilješka 4, 96.

³⁰ Arhiv II, Ostavština J. Ristića, Mrazović Tončiću, 16. III 1872.

strane, te vas molimo, da nam u Beogradu budete u pomoći, ako bi morali i tamo štogod tiskati. Mi dakle trebamo maximum 25 000 for. a imamo što smo sabrali, 10 000 for. trebali bi nam još 15 000 for. Ako nam se hoće i može pomoći, nastojte da nam bude pomoženo, ali brzo jer mi smo u potpunjoj agitaciji. Od vas zavisi novce tako otpremiti, da ne bude nitko znao do mene i vas.« Mrazović je računao s progonima stranke pa piše: »Što se tiče zaštite i utočišta, koje bi moglo potrebno biti našim ljudem, nemogu vam unapried kaziti ni koliko će ih biti, ni tko će biti. Nu biti će na svaki način naši bolji ljudi, koji bi se političkomu progonstvu željeli ili morali ukloniti. Može biti da neće nijedan a može ih biti 20, tko će to znati unapried. Za sada je jedan pripravan. Ako bude morao uteći donieti će vam moje pismo.«³¹ Riječ je o Mili Maraviću koji je zaista zatražio utočište u Srbiji pa se Mrazović gotovo u svakom pismu zanimao za njega a sačuvano je i Tončićevo pismo u kojem je molio Ristića da se dodijele sredstva za njegov boravak.³²

U pismu je, nadalje, Mrazović obavještavao o neuspjelim pregovorima s Lonyayjem: »Mi se s Magjari nismo nikako napravili; ali smo se tako vladali da nemogu krivnje na nas svaliti i zato kažu da smo se naravnali. Nu sadašnja promjena vlade najbolji je dokaz za protivno.³³ Ova vlada dokazuje skrajnju mržnju. Proti nam upotriebit će se sve, što se može i nemože, da magjaroni dođu do većine. Nedajte se dakle ničim obsjeniti; nagodba nije ugovorena i ja dvojim da će se ugovorit s Magjari: nu mi tražimo za nuždu modus vivendi, neodričuć se nijednoga prava. Otuda obćenitost našega memoranduma.³⁴ Saboru i njegovim odborom pridržano je sve. I tu će se po svoj prilici razbiti nagodba. Nu narod će svakim danom postati uviđavniji i odlučniji. O tomu nastojimo svimi načini. Na vami je tamo da nas podpomognete. Nu ako vam je ozbiljna volja, to mora biti brzo i mi moramo znati brzo, jesu li nam leđa sigurna.«³⁵

U slijedećem pismu Mrazović se zahvaljuje što je Maravić lijepo primljen i ponovo ocrtava tešku situaciju u Hrvatskoj. »Iz naših listovah — piše on — mogoste uvidjeti, kakovim silnimi sredstvi rade naši protivnici! I upravo sada upreše sve sile, da nam narod smute. To nas sili da si nedamo potkopati zemljište. I upravo sada trebamo najveće pomoći. U nekojih kotarih pošlo nam je za rukom suzbiti ih, te im neće više pomoći varka, ni sila, ni kvarež ni — neznam koje vragolije.« »Moralnimi sredstvi — nastavlja Mrazović — mi smo ih prerasli, nu imajući oni i vlast i sredstva novčana, teška je naša borba uz neukost puka. Osobito se baciše na Zagreb. Tu se kupuju glasovi po 300—500 for. koje ćemo mi badava dobiti. Nu da to bude treba nam drugih sredstvih koja ipak novca koštaju.«³⁶

Vakanovićeva vlada nije se služila samo korupcijom nego je željela staviti prvake stranke u pritvor pod optužbom veleizdaje. U tu svrhu poslužila se Higinom Reicherzerom koji je imao doći u Beograd da ispita veze Na-

³¹ Arhiv II, Ostavština J. Ristića, Mrazović Tončiću, 9. II 1872.

³² Arhiv II, Ostavština J. Ristića, Tončić Ristiću, 22. II 1872.

³³ Misli se na imenovanje Vakanovića za namjesnika banske časti.

³⁴ Misli se na spomenicu od 1. siječnja 1872.

³⁵ Arhiv II, Ostavština J. Ristića, Mrazović Tončiću, 9. II 1872.

³⁶ Arhiv II, Ostavština J. Ristića, Mrazović Tončiću, 16. III 1872.

rodne stranke sa Srbijom. Naročito se željelo dokazati da stranka prima novac od Beograda pa Mrazović pun zabrinutosti piše da se mora s Reicherzerom ophoditi s najvećom opreznosti. Reicherzer se stavio u vezu s bivšim posrednikom srpske vlade i Narodne stranke Antonijem Oreškovićem i optuživao Mrazovića da je htio podići narod protiv države. Osim toga željelo se ustanoviti nalazi li se Maravić u Beograd. »Ako već nisu tamo — obavještavao je Mrazović — doći će do skora u Beograd dva špijuna zagrebačke vlade, neki Reicherzer i Matković, da izvide, jeli istina da je bivši urednik Obzora Mile Maravić u Beogradu, kako to javljaju magjaronski listovi.« »Ja vas obavještavam o tom — upozorava Mrazović — da znadete shodne naredbe učiniti. Vlada bi naime svakako sada mene zaplesti u istragu, pa jer joj se izvješće spomenute dvojice činilo preplitko, pošilja ih, neka bi izmislili i skovali što pametnijega.« Ponovo obavještava o prilikama u Hrvatskoj i kaže da je izborna agitacija u punom mahu a na čelu joj je bivši ban Rauch koji okuplja sve protivnike Narodne stranke i »k njemu dolaze svi njegovi bivši agenti. On je osnovao upravo razbijačku kolonu, koja će provocirati i glave razbijati pa i razbiti si dati. Ovim načinom misli uplašiti gradjanstvo mirnu radu priučeno i od tog živuće«. U pismu Mrazović ponovo želi saznati nešto određenije u vezi s južnoslavenskom politikom i piše: »Što se tiče onoga med nami još sveudilj neriešenoga pitanja, molim vas da ga riešite ili lievo ili desno, ali brzo. Svako oklievanje od vaše strane goji neizviesnost na našoj i zapinje daljnje naše osnove. Ako dakle niste neprijatelj, vi nas ne vodite za nos. Nam je draže ako reknete: nemože se ništa, nego da nas ovako od dana do dana zavlacite.«³⁷

Reicherzer je zaista sastavio promemorije u kojima se stranka optuživala za veleizdajničke veze. Uz ostalo bilo je navedeno da Narodna stranka, uz pomoć nekih krugova u Beogradu, priprema bunu u Krajini i da je za izbornu borbu dobila novčanu pripomoć iz Praga, Petrograda, Moskve, Odese i Beograda. Što se tiče novčane pomoći iz Češke i Rusije ne može se ništa utvrditi, ali iz Beograda je stranka po svoj prilici primila novčanu pripomoć, jer je Mrazović u više navrata zatražio da Namjesništvo novčano potpomogne izbornu borbu Narodne stranke. Mrazović se, međutim, obratio na glavnog zapovjednika Krajine J. Mollinaryja i uspio otkloniti opasnost od Narodne stranke. Izbori su se obavili u svibnju 1872. i s obzirom na pritisak vlade bili su povoljni za Narodnu stranku. Ali, pozivom brojnih virilista položaj Narodne stranke toliko je oslabio u Saboru da su unionisti mogli računati i s kojim glasom više. Osim toga održali su se izbori i u Ugarskoj na kojima su pobijedili deakovci što je učvrstilo dualističko uređenje u Monarhiji. Sve su te okolnosti djelovale da je stranka prihvatila Lonyayjeve uvjete da verificira sve mandate unionista od kojih je veći broj bio nezakonito izabran. Prihvatila je i daljnje uvjete da se u Ugarski sabor bira polovica zastupnika iz unionističke stranke i da u istom omjeru bude sastavljen i kraljevinski odbor za reviziju Nagodbe.³⁸

Veze Narodne stranke s Kneževinom Srbijom budno je pratio Kallay i o svemu potanko obavještavao Andrassyja. Kallay je bio točno obaviješten o

³⁷ Arhiv II, Ostavština J. Ristića, Mrazović Tončiću, 12. III 1872.

³⁸ Usp. V. Ciliga, o. c., 129–137.

Tončićevim vezama s prvacima stranke i o njihovom obavještanju Namjesništva o toku pregovora. Nadalje je točno opazio da se Namjesništvo ne zadovoljava neprijateljskim stavom svog tiska, nego se i djelatno miješa u poslove Monarhije. Cilj je Namjesništva, prema Kallayju, da ne dođe do sporazuma između Narodne stranke i Mađara. Takvo izmirenje najteže bi pogodilo Namjesništvo i ono bi čak tada potpomoglo novu državnu opoziciju. Namjesništvo, prema Kallayju, radi sve kako do nagodbe ne bi došlo, a pripravno je štoviše Narodnu stranku i novčano potpomoglo.³⁹

Prema dosadašnjoj dokumentaciji ne bismo mogli zaključiti da je Kallay točno odredio stav Namjesništva, ali u toku pregovora morao se taj stav mijenjati jer se Mrazović u jednom pismu zapravo ispričava zbog popustljive politike Narodne stranke i upozorava da se ne potpomaže nova državna opozicija »mlade stranke« s Makancem na čelu. »Neću propustiti ove zgrade — pisao je Mrazović — da vam napišem po pouzdaniku o našem postupku, koji biste vi mogli krivo tumačiti. Mi smo u dilemi: ili magjarski gledati ili da se prekine zakonarsko djelovanje zemlji toli potrebno, da se demoralizovani i zapušteni aparat državne vlasti sa svom razuzdanošću obori na narod, te ga upravo do kraja pritisne, da ga u svakom razvitku duševnom u svakom napretku obustavi, dapače u nazadak baci. Mi smo odlučili prvo jer želimo narodu odmora u borbi koja se ne može na dušak svršiti, jer želimo stvoriti zakone koji će nam slobodu kretanja zajamčiti, jer želimo da se narod oporavi od zlih nerodnih godina, da se oporavi od izborne natege, da zaboravi progonstva podnesena i da se ojača za novu borbu. To vrijeme želimo upotriebiti na popravak potrebnih uredbah na podizanje uvjeta materialnoga boljka i duševnog napretka. One tri godine što traje zakonarska perioda ovoga sabora želimo, jednom rieči posvetiti materialnom poslu; državnu raspru prenesmo u Peštu, povjerivši 'kraljevinskom odboru' posao revizije nagodbe. Mi znamo da od te revizije neće biti ništa ili da je Magjari neće dopustiti u onoj mjeri, u kojoj ju mi želimo i u kojoj nam je nuždna. Nu treba da to pitanje držimo otvoreno, a otvoreno ga držimo prenesavši ga na kraljevinski odbor i u Peštu. Zato se adresa stavlja na temelj našega interesa, koji je mnogo širji i svakomu jasniji temelj nego li je suvo pravo. Pravo je prešlo u svijest naroda; zato treba da mu pokažemo korist, koja iz toga prava sliedi i bez koje pravo neima za svaki individuum prave vrijednosti. Dočim smo državno pitanje prenesli u Peštu i povjerali kraljevinskom odboru, prionut će narod na posao domaćega uređenja i napretka i pripremit će se za novu borbu. Ako pođe za rukom narodnoj stranci ove tri godine po narod korisno upotriebiti, ona će buduće zakonske periode biti gospodaricom situacije, te ovako 6 godinah imati za odmor i sabiranje silah, ne odrekavši se cilja narodnoga, pa bile i okolnosti kakve mu drago biti će dosta snažna da se opet istakne na braniku sa svom snagom.« S obzirom na južnoslavensku politiku Mrazović kaže da je ona »osnova samo za redovite okolnosti. Za izvanredne okolnosti koje ne ovise o našoj volji nemožemo unapried ništa osnovati. Po tom možete suditi da kraljevinski odbor nije nakanio žuriti sa svojim poslom i valjda će nekolicini svojih članova povjeriti da najprije studiraju financijalno pitanje međutim pako nastojati, da vlada dođe u bolje ruke i da se marljivo radi na zako-

³⁹ V. Vučković, o. c., Kallay Andrassyju, 15. II 1872, 462.

narodskom polju. Kako nam Magjari nevjerojato, neimamo se nadati, da će se kormilo vlade povjeriti rukam narodne stranke. — Ban će biti ili magjaron ili polutan. Nu nam je stalo do predstojnikah vladinih odsjekah. Ovdje moramo uprijeti polugu ako želimo napried. Upravu, sudstvo pak nastavu moramo u bolje ruke postaviti. Viša politika neka tinjati će u kraljevinskom odboru a periti će ju mlada stranka naprama okolnostima sada jače sada manje — bio banom ovaj ili onaj.« Mrazović ne navodi potankosti jer se te nalaze u novinama. Od Srbije zahtijeva da podrži Narodnu stranku u tisku i da ne daje potpore mladoj stranci na čelu s Makancem pa s tim u vezi piše: »Vaša zadaća budi ob ovom obavijestiti dotične krugove, a u tamošnjem novinarstvu zagovarati nas. Mlada stranka netreba za sada vaše potpore. Vi nas koji smo okolnostim izručeni na površja, treba da podupirete, da se ne odvrati od nas povjerenje naroda u ovom trudnom poslu, koji mnogo vremena traži do svršetka svoga!« U pismu Mrazović ispiše da je takva »taktika narodne stranke, dakako od nevolje. Nu naša braća treba da nas razumiju, da nas nesude krivo; da nam nekvare posla u narodu, bacajuć na nas sumnju, niti kod Magjarih odkrivajuć naše osnove.«⁴⁰

U vrijeme dok je Mrazović pisao to pismo, u Srbiji su bili zaokupljeni zamršanim planovima povezanim uz proglašenje Milanove punoljetnosti. Poslije povratka kneza Milana iz Livadije, prema Ristiću, narod je u svojoj mašti vidio Milana već kao zeta ruskog cara na čelu Kraljevine Srbije kojoj su se pridružila Stara Srbija, Bosna i Hercegovina. Već prijašnjih godina pojavila se misao da Srbija umnoži danak Porti i da pripoji te tri pokrajine, pa je Namjesništvo i dalo takav prijedlog Porti potkraj 1871. Takav plan bio je u suprotnosti s ruskom koncepcijom prema kojoj bi se sloboda izborila zajedničkom akcijom svih istočnih naroda. Međutim, Namjesništvo je računalo s postepenim oslobađanjem, jer je bilo uvjereno da je vrlo teško složiti istočne narode na zajedničku akciju. Osim toga, bilo je uvjereno da bi od toga prijedloga Porta imala financijalnu korist i da bi općenito pridonio jačanju i konsolidaciji Turskog Carstva. Milanova punoljetnost imala se proslaviti 10. kolovoza i tim povodom namjeravalo se da Skupština proglasi Srbiju kraljevinom koja bi se proširila na Staru Srbiju, Bosnu i Hercegovinu. Namjesništvo je bilo pripravno raditi na tom planu, ako od Rusije dobije i najmanji znak odobravanja. U tom smislu bile su sastavljene i dvije spomenice, jedna od Blaznavca i druga od Ristića. Ristić je svoju predao Šiškinu i prema njoj vlada bi objavila Porti da prihvati odluku Narodne skupštine a, ukoliko odluka ne bi bila prihvaćena, Srbija bi se ograničila na obrambeni rat, jer se pretpostavljalo da raspolaže tolikom vojnom snagom. Ali je Ristić bio uvjeren da do rata ne bi došlo jer bi u tom pravcu djelovale evropske sile a Rusija bi neutralizirala Monarhiju i sve bi se završilo konferencijom garantnih sila na kojoj bi Rusija podržala srpske zahtjeve. Spomenicu je Ristić predao Šiškinu 23. ožujka, a Srbija je u tom pravcu počela neupadljivo provoditi neke mjere, pa tako nije, pod izgovorom nerodice, platila ni danak Porti.

Međutim, bez uspjeha su ostala nastojanja da se Milan zaruči s ruskom kneginjom Verom, a isto tako i nastojanja da se pri proslavi punoljetnosti

⁴⁰ Arhiv II, Ostavština J. Ristića, Mrazović Tončiću, 12. VII 1872.

Srbija proglasi kraljevinom i proširi na Staru Srbiju, Bosnu i Hercegovinu. Štoviše, Srbija nije mogla uspjeti kod Porte ni s manjim zahtjevima koje je postavila kao uvjet za Milanovo podvorenje sultanu. Kao prvo, Namjesništvo je zatražilo od Porte upravu nad Malim Zvornikom, naime da Turci koji su ostali poslije 1867. priznaju srpsku jurisdikciju ili da se isele. Nije moglo doći do sporazuma ni u pogledu drugoga uvjeta o izgradnji željezničke pruge, jer je Srbija željela da se izgradi preko Niša a Porta je željela preko Novog Pazara ali to je Srbija odbijala zbog prirode zemljišta što je vrlo poskupljivalo izgradnju. To su bili glavni zahtjevi, koje je Namjesništvo postavljalo kao uvjet za Milanovo podvorenje, i ukoliko bi se ispunili Srbija je bila pripravna platiti zaostali danak. Namjesništvo nije, međutim, uspjelo ni s jednim od svojih zahtjeva i, štoviše, odnosi s Portom postajali su sve hladniji, pogotovo otkad je postao veliki vezir Esad-paša koji nije bio naročito sklon Srbiji. Prepiska između Ristića i Hristića puna je bojazni zbog namjera Porte pa je Ristić najposlije zaključio: »Bilo kako mu drago, verujem, da se nekakav neprijateljski projekt vrti u glavi turskih velikaša protiv nas.«⁴¹ Ruski pristanak, uz koji se vezalo proširenje na Staru Srbiju, Bosnu i Hercegovinu, izostao je i Namjesništvo je bilo sve jače pritješnjeno između Porte i Monarhije. U tako zategnutoj situaciji Namjesništvo zauzima sve pomirljiviji stav prema Monarhiji i, štoviše, kad je, 24. III 1873, umro namjesnik Blaznavac a Ristić postao predsjednik vlade, njegov prvi diplomatski korak bilo je putovanje u Beč.

»Moglo je mnogima pasti u oči — pisao je Ristić 26. IV 1873 — što sam, zauzevši novi položaj, prvi korak učinio otišav' u Beč. Samo tako moglo se predprediti velike neprilike koje su nas od strane Austro-Ugarske čekale. One su naročito pretile našim materijalnim interesima. Mere su se preduzimale polako, sistematično, ali su nam se *izvesno* imale izrediti jedna za drugom tako, kako ih odavno nismo vidili, ili možda i nikada do sad. Nema sumnje da bi došlo do zatvora granice, a koji poznaje našu publiku trgovačku, taj može lako izvesti sve posledice, koje bi otuda ponikle. Ako bi ostavio, da korake docnije činim, stvari bi se razvile tako brzo, da bi docniji koraci bili ili bezuspješni ili bi poslije velike štete došli.« Ristić opisuje izvanredno srdačan prijem kod Andrassyja i kaže: »Mi smo jedan drugomu otvoreno čitali rekriminacije. Znaš koje su naše protiv njih, a njihova je glavna protiv nas, da smo se mešali u njihove unutrašnje stvari.«⁴² Težište raspravljanja bilo je upravo u miješanju u unutrašnje stvari Monarhije i nema sumnje da su pretresane i veze Narodne stranke sa Srbijom, pogotovu jer je Kallay budno pratio te veze i iscrpno o njima obavještavao. Ristićev put u Beč uslijedio je u najnepovoljniji čas za Narodnu stranku, upravo potkraj pregovora o reviziji Nagodbe, kada su se rješavala glavna pitanja između Hrvatske i Ugarske. Diplomatski zaokret prema Monarhiji bio je udarac za politiku Narodne stranke a, kad je nedugo poslije toga pala Ristićeva vlada, Strossmayer je izrazio svoje negodovanje »da se tim odsuđuje luda politika Ristića, držati se Mađarske«.⁴³

⁴¹ Pisma, Ristić Hristiću, 8. II 1873, 197.

⁴² Pisma, Ristić Hristiću, 26. IV 1873, 221.

⁴³ F. Šišić, Korespondencija Rački-Strossmayer I, Zagreb 1928, Strossmayer Račkomu, 9. XI 1873, 255.

Dogodilo se ono čega se Mrazović bojao još prije obnavljanja suradnje sa Srbijom, naime »mogućnost, da se jugoslovenska ideja, naposeb Hrvati za volju Magjara od biogradske vlade napuste«. ⁴⁴ Mrazović je u pismu, 15. VI 1873, još potanko obavijestio Ristića o uvjetima revizije Nagodbe ali do ponovne suradnje s Narodnom strankom i Kneževinom Srbijom više nije došlo. Zaokret Ristićeve vlade prema mađarskim diplomatskim krugovima teško je pogodio Narodnu stranku kako je to nekoliko godina kasnije i Mrazović izlagao u pismu Račkomu. Mrazović navodi okolnosti koje su uvjetovale reviziju Nagodbe i kaže: »Vi znadete, kad bi u početku prošloga sabora narodna stranka dosta jaka bila, da obori nezakonite protivničke izbore, da ne bi bilo kompromisa; vi znadete, da je samo tim kompromisom narodna stranka dobila većinu; vi znadete ili ste barem u ono doba mogli vjerovati, kao što sam ja vjerovao i uvjeren bio, kad bi narodna stranka i bez kompromisa u većini bila, da bi se bilo raspustilo sabor i nova borba počela, ili ako hoćete, da bi se prijašnja nastavila; vi se sjećate da je uspored s našom borbom bilo nekoliko nedašnjih godina; sjećate se da nisam tajio, nego u odboru i svagdje u pouzdanu krugu govorio poznavajući sve osobne odnošaje djelujućih prijateljah, da ćemo kod neslomljive borbe malaksati; vi niste zaboravili, da je k svim mojim kombinacijama, iz kojih sam brigu izvodio, nenadano pristupio 'krach' dakle još jedan silni uzrok radi kojega bi bio narod morao pokleknuti proti naporom državne vlasti, koja bi se nedvojbeno bila na njega svalila novom i neiscrpivom snagom; vi nemožete zatajiti, da ste u ono doba pred ovimi razlozi i vi pokleknuli.« ⁴⁵

Južnoslavenska politika Narodne stranke bila je zaista izvor Mrazovićevih strahovanja. Njegova pisma ispunjena su strahom da se ta politika ne otkrije. Pogotovu ga je mučila neizvjesnost; »sapijete me u kretanju, kviri mi osnove i prieći mi polet. Da niste u meni probudili nade i da ja nisam imao pouzdanja u vas, ja bi drugi račun pravio. Nu u tom leži najveća naša pogibelj, što smo gradili na vaše obećanje, ako ga neispunite; jer ćemo malaksati u pol posla«. Iz južnoslavenske politike zaista su nicale brojne brige Mrazovića kako to i sam kaže: »Kad me nebi ta briga morila, budite uvjereni, da vam nebi ni pisao, jer se svakim pismom uspostavljam u pogibelj, da će se uhvatiti i već tim dati pogibeljno sredstvo u ruke narodnim neprijateljem, osobito pred dinastijom.« Svakako je južnoslavenska politika Narodne stranke, koja je uostalom bila dobro poznata vodećim krugovima Monarhije, pridonijela slabom uspjehu revizije Nagodbe. Također je van svake sumnje da je ta politika uvelike pridonijela izgrađivanju tradicije južnoslavenske misli u hrvatskoj politici pa i kasnijem stvaranju zajedničke države.

Južnoslavenska politika Narodne stranke na početku 70-ih godina XIX stoljeća nije u historiografiji do sada bila poznata ni obrađivana. Podatke o toj politici našla sam u ostavštini namjesnika Jovana Ristića koji je vodio i vanjsku politiku Srbije. Narodna stranka bila je povezana zajedničkim programom s Kneževinom Srbijom već u 60-im godinama, ali se pod utjecajem mađarske diplomacije Srbija povukla od zajedničkog programa.

⁴⁴ V. Vučković, o. c., Mrazović Tončiću, 27. XII 1870, 432.

⁴⁵ Arhiv JAZU, Ostavština F. Račkog, Mrazović Račkomu, 17. XI 1877.

Poslije ubistva Mihaila, Namjesništvo je još više nastojalo održavati dobre odnose sa susjednom Monarhijom što joj je slabilo ugled među južnoslavenskim narodima koji sve više vide u Crnoj Gori novo središte za okupljanje. Pogotovu je Crna Gora dobila na ugledu kada joj se priklonila Omladina s namjerom dizanja ustanka protiv Turaka. Kako je i narod u Kneževini želio akciju protiv Turaka, svi su ti momenti tjerali Namjesništvo na aktivniju politiku. U pitanju proširenja na Bosnu i Hercegovinu svakako je Namjesništvo trebalo pristanak i potporu Hrvata. Sve su te okolnosti potakle Namjesništvo da obnovi suradnju s Narodnom strankom. U tu svrhu izabralo je kao posrednika Josipa Tončića, hrvatskog političara koji je prešao u službu Namjesništva. Narodna stranka prihvatila je suradnju i prema Tončićevim izvještajima bila je, štoviše, voljna podrediti svoju politiku u Monarhiji ciljevima Srbije. Preko Tončića Mrazović je potanko izvještavao Namjesništvo o toku pregovora oko revizije Nagodbe. Ristić se ponajviše bojao da Monarhija ne pripoji sebi Bosnu i Hercegovinu i u tom pitanju je naročito želio potporu Narodne stranke koju je i zadobio. Prvaci stranke smatrali su, naime, da je njihov položaj jači, ako imaju iza sebe snažnu Srbiju. Namjesništvo je usredotočilo svoju diplomatsku aktivnost na pripajanje Stare Srbije, Bosne i Hercegovine i upravo ta politika vrlo je uznemirivala Narodnu stranku jer je bila neizvjesna i stranka je teško mogla zauzeti stav, pogotovu u pregovorima s mađarskom diplomacijom. Osim toga, veza stranke sa Srbijom bila je veleizdajnička i vrlo je zabrinjavala vođu stranke Mrazovića jer, ukoliko bi se otkrila, moglo je to dovesti i do prekida pregovora oko revizije Nagodbe. Nastojanja Namjesništva oko proširenja Srbije nisu uspjela i, poslije puta kneza Milana u Livadiju, Namjesništvo se našlo sve više pritješnjeno između Porte i Monarhije. Sve je to navelo Ristića na odlučan zaokret u politici prema Monarhiji. Prvi korak koji je učinio kao predsjednik vlade bilo je putovanje u Beč i sastanak s Andrassyjem u cilju stvaranja dobrosusjedskih odnosa. U međusobnim razgovorima glavni Andrassyjev prigovor bio je da se Srbija miješa u unutrašnje stvari Monarhije. Koliko je Ristić u tim razgovorima saopćio o vezama s Narodnom strankom ne može se znati, ali je Mrazović skretanje politike Srbije označio kao jedan od glavnih uzroka neuspjeha revizije Nagodbe. Svakako je južnoslavenska politika Narodne stranke oslabila njezine pozicije u Monarhiji, ali je ta politika pripomogla izgrađivanju južnoslavenske misli u tradiciji hrvatske politike.